

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

| cuid.cumhuriyet.edu.tr |

Founded: 1996

Available online, e-ISSN: 2528-987X

Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

A Fair that Breathes Life into the Arabic Language: al-Mirbad

İzzettin Bilgehan^{1,a,*}

¹ Hakkari University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Hakkari/Türkiye

* Corresponding author

Research Article

History

Received: 21/01/2025

Accepted: 06/05/2025

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

This study aims to examine the deep role and impact of the al-Mirbad Fair on Arab culture and literature. In the introduction, the factors that prepared the stage for al-Mirbad's emergence and the development it underwent during this process are summarized. A brief comparison is made between al-Mirbad and the 'Ukâz Fair, which was famous during the pre-Islamic Jahiliyyah period, highlighting both the similarities and differences between the two fairs, thus drawing attention to the historical and cultural connection between them. Then, the importance of al-Mirbad in terms of the Arabic language and literature, its role in the development of the naqā'id genre of poetry, and its impact on the birth and development of the Basra linguistic school are discussed under separate headings. The poems recited at al-Mirbad, which constitute a large part of the study, are examined in detail through thematic classification using the document analysis method, a qualitative research approach. al-Mirbad Fair served not only as an economic hub in the Arab world but also as a multifaceted focal point influencing social, cultural, and political life. With the expansion of the Islamic State and the shift in trade routes and cultural centers, al-Mirbad replaced 'Ukâz, a key hub during the Jahiliyyah era, assuming a more strategic role throughout Islamic history. As a trade center, al-Mirbad also became renowned as an arena where poets gathered for literary debates. Particularly during the Umayyad era, the resurgence of tribal partisanship saw al-Mirbad become a battleground for tribal honour and power struggles, significantly contributing to the rise and development of naqā'id poetry. Poets engaged in reciprocal satirical exchange, boasting verses, and heroic poetry to defend their tribes' honour, resulting in some of the finest examples of naqā'id poetry in Arabic literature. These poetic rivalries turned poets into spokespeople for their tribes, and their verses became symbols of social status and power. At the same time, these contests provided entertainment for the public. By the Abbasid period, however, changes in the political landscape and cultural priorities led to a shift from literary competition to a focus on establishing the rules of Arabic grammar and language. al-Mirbad transitioned into a key center for linguistic development and the systematization of Arabic's structural rules. It played a significant role in the emergence and growth of linguistic schools like Basra and Kufa. Linguists from Basra utilized information gathered from Bedouin Arabs visiting al-Mirbad and through field research in Bedouin regions to define the most accurate and eloquent usage of Arabic. These meticulous efforts allowed the Basra school to establish general rules for the Arabic language, laying the groundwork for the Kufa school, which began developing about a century later. Thus, al-Mirbad became an indirect yet critical resource for both linguistic schools. In conclusion, the al-Mirbad Fair left a lasting impact on Arab culture, literature, and linguistics, playing a decisive role in the literary and linguistic evolution of Arab society. Its legacy endures through its substantial and enduring contributions to Arabic literature and the Arabic language.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Poetry, naqā'id, Basra Linguistic School, al-Mirbad

Arap Diline Can Veren Panayır: Mirbed

Süreç

Geliş: 21/01/2025

Kabul: 06/05/2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Öz

Bu çalışma, Mirbed panayırının Arap kültürü ve edebiyatında oynadığı derin rolü ve etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Giriş bölümünde, Mirbed'in tarih sahnesine çıkışını hazırlayan etkenler ve bu süreçte geçirdiği gelişim özetlenmiştir. Mirbed'in, Câhiliye döneminde ünlü olan Ukaz panayırıyla benzeşen ve ayrılan yönlerine kısaca değinilmiş, böylece iki panayır arasındaki tarihsel ve kültürel bağa dikkat çekilmiştir. Ardından Mirbed'in Arap dili ve edebiyatı açısından önemi; Nekâiz türü şiirlerin gelişimindeki rolü ve Basra dil ekolünün doğuşu ve gelişimine etkisi ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Çalışmanın büyük bir bölümünü oluşturan Mirbed'de okunmuş şiirler, nitel araştırma yöntemlerinden belge analizi yöntemiyle tematik bir sınıflandırmaya tabi tutularak detaylı biçimde incelenmiştir. Mirbed panayırı, Arap dünyasında yalnızca ekonomik bir merkez değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasî hayata yön veren çok boyutlu bir odak noktası olmuştur. İslam Devleti'nin genişlemesine paralel olarak ticaret yolları ve kültürel merkezlerin değişmesiyle Câhiliye döneminde önemli bir konumda olan Ukaz'ın yerini İslam tarihi boyunca daha stratejik bir noktada bulunan Mirbed almıştır. Böylece Mirbed, İslam dünyasının yeni ticaret ve kültür merkezi olarak öne çıkmıştır. Mirbed bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra, şairlerin bir araya gelerek edebî atışmalar yaptığı bir arena olarak da tanınmıştır. Özellikle Emevîler döneminde yeniden canlanan kabile asabiyetiyle kabileler arası güç ve onur mücadelesine sahne olan Mirbed, Nekâiz türü şiirlerin doğuşuna ve gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde şairler kabilelerinin onurunu koruma amacıyla karşılıklı hicivler, fahr ve hamase konulu şiirler yazmış; bu rekabet ortamı, Arap edebiyatında Nekâiz türünün en güzel örneklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Şairler burada yalnızca bireysel yeteneklerini sergilemekle kalmayıp mensubu oldukları kabilelerin itibarını savunma amacı da gütmüşlerdir. Bu durum, şairleri kabilelerin âdeta sözcüsü konumuna getirerek şiirlerini birer sosyal statü ve güç sembolü hâline getirmiş, aynı zamanda bu şiirsel atışmalar, halk için de büyük bir eğlence kaynağı oluşturmuştur. Abbâsî dönemine gelindiğinde, siyasî yapı ve kültürel önceliklerin değişmesiyle birlikte bu edebî rekabet yerini daha çok dilin ve gramer kurallarının belirlenmesine yönelik çalışmalara bırakmıştır. Mirbed, artık yalnızca bir edebî rekabet merkezi değil, aynı zamanda Arap dilinin gelişimi ve Arapçanın yapısal kurallarının sistematize edilmesi için önemli bir merkez hâline gelmiştir. Basra ve Kûfe gibi Arap dil ekollerinin doğuşunda ve gelişiminde Mirbed panayırının büyük bir katkısı olmuştur. Basralı dil âlimleri, Mirbed'e gelen bedevî Araplardan ve onların yaşadıkları bölgelere yaptıkları ziyaretlerden elde ettikleri bilgileri esas alarak Arapçanın en doğru ve fasih kullanımını belirleme çabasına girişmişlerdir. Bu titiz çalışmalar, Basra ekolünün Arap dili için genel kurallar koymasını sağlamış ve yaklaşık bir yüzyıl sonra gelişmeye başlayan Kûfe dil ekolüne de temel oluşturmuştur. Mirbed, bu yönüyle yalnızca Basra dil ekolü için değil, Kûfe dil ekolü için de dolaylı bir bilgi kaynağı olarak önemli bir yere sahip olmuştur. Sonuç olarak Mirbed panayırı Arap kültürü, edebiyatı ve dilbilimi açısından köklü bir etki yaratarak Arap toplumunun edebî ve dilsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamış ve bu mirası Arap edebiyatı ile diline kalıcı katkılar sunarak pekiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Şiir, Nekâiz, Basra Dil Ekolü, Mirbed

Giriş

Mirbed, sözlük anlamı olarak develerin mola yeri, hurma kurutulan mekân anlamlarına gelmektedir.¹ Sûku'l-Mirbed ise hicretin 17. yılında Hz. Ömer zamanında kurulmuş bir şehir olan Basra'nın meşhur çarşısının ismidir. İlk dönemlerde havasının ağır, su kaynaklarının az oluşu ve tarıma elverişli olmayan arazisi nedeniyle pek rağbet görmemiş olan Basra, Raşid halifeler ve Emevîler döneminde yapılan bayındırlık ve imar faaliyetleriyle İslam dünyasının gözde yerleşim yerlerinden biri hâline gelmiş, Abbâsîler çağında medeniyet açısından en parlak dönemlerini yaşamıştır. Başlangıçta ticaret mallarının alınıp satıldığı bir çarşı niteliğinde olan Sûku'l-Mirbed özellikle Emevîler devrinde Basra'da görülen kalkınma ve refaha paralel olarak önemini arttırmış ve bunun sonunda Câhiliye döneminin meşhur panayırı Ukaz'ın devamı niteliğinde Arap siyâsî ve kültürel hayatın en önemli can damarlarından biri olarak temeyyüz etmiştir.² Ticari faaliyetlerin yanı sıra kültürel etkinliklerin de düzenlendiği bu panayır Ukaz'da olduğu gibi şairlerin bir araya gelip şiirler söyleyerek birbirleriyle yarıştıkları edebî bir şölen ve kongre niteliğini devam ettirmiştir. Toplumda sahip olduğu bu konumu itibarıyla Sûku'l-Mirbed'in, kalabalık bir dinleyici kitlesi ve hakem heyetinin önünde en güzel şiirlerini söyleyen şairlerin, isimlerini duyurmasında ve taraftar kazanmalarında büyük bir etkisi olmuştur.

Ukaz'la Mirbed'in Arap dili ve edebiyatı açısından önemi müşterek olsa da aralarında bazı farklar mevcuttur. Her şeyden önce Ukaz Arap yarımadasının kalbi olarak Arapların soyca en şerefli olan, en iyi hatip ve şairlerinin toplanma ve buluşma yeri iken Mirbed'de ise özellikle Abbâsîler döneminde sonradan Müslüman olmuş ırklara mensup âlim ve şairlerin de yer aldığı görülmektedir. Bunun neticesinde Ukaz'ın Arap dili ve edebiyatının şaheserleri mesabesindeki meşhur hutbelerinin ve Kâbe duvarlarına asılan Muallaka şiirlerine nazaran Mirbed'de bazen dil hatalarının yapıldığı, yabancı kelime kullanımlarını ihtiva eden metinler görülmeye başlanmıştır ki bu durum Ukaz'da rastlanırsa bir durum değildir. Dilde bayrak isim olmuş kişiler Mirbed'e gelerek Arapçayı en fasih bir şekilde konuşan bedevî Araplardan duyduklarını kayda geçirirken şiir konusunda ise Mirbed'in Ukaz'dan daha ileri bir durumu söz konusudur. Zira Mirbed'de karşılıklı hiciv söyleyen şairlerin kendi meclisleri, kendi özel halkaları vardır. Bu yönüyle Mirbed, şairleri ve reccâzları, âlimleri ve ilim talebeleri ile sayıca çok daha fazla kişinin katıldığı, şiire dair çok daha fazla belgenin ortaya çıktığı bir panayır olmuştur. Bu yüzden *el-Eğânî*, *el-Beyân ve't-tebyîn* gibi Arap edebiyatının ana kaynaklarının Mirbed'den alıntılarla dolu olduğu görülür.³ Örneğin Nizar kabilesini övücü şiirler yazan Kumeyt, Ferez dak'a (öl. 114/732), Hâşimmiyyât'ını takdim etmek için Mirbed'e gelmiş, Nizarı öven Kumeyt ile Kahtanileri öven Di'bel arasında kendi kabilelerini övdükleri karşılıklı şiirler söylenmiştir.⁴

¹ Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî, (Beyrût/Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 2/89; Saîd b. Muhammed ed-Dîmaşkî Saîd el-Efğânî, *Esvâku'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm* (Dîmaşk: el-Matbaatu'l-Hâşimiyye, 1937), 358.

² Efğânî, *Esvâku'l-'Arab*, 356-357; Abdulhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992) 5/108-111; Câhiliye döneminde başka yerel pazarlar mevcut olmakla birlikte en meşhuru ve edebî niteliği itibarıyla en bilineni Ukaz panayıdır. Câhiliye'de kurulan diğer panayırlar için bkz. Murat Sarıcık, "Câhiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları", *SDÜİFD* 31 (2013), 109-140.

³ Efğânî, *Esvâku'l-'Arab*, 356-371.

⁴ Bu kasideler için bkz. Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Murûc'z-zeheb* (Beyrût: Mektebetu'l-'Asriyye, 2005), 3/190-193.

Mirbed'i üç döneme ayırmak mümkündür: Mirbed, Raşid Halifeler döneminde daha çok ticaret yeri olarak işlev görmüştür. Emevîler döneminde çarşı genişlemiş, sadece ticaret erbabı değil en önemli dil âlimleri, şairler ve ediplerin uğrak yeri olmuştur. Cerîr (öl. 110/728 [?]), Ferezdak, Ahtal (öl. 92/710-11), Accâc (öl. 97/715-16), oğlu Rü'be b. Accâc (öl. 145/762) ve İclî (öl. 125/743'ten önce) bu dönemin önde gelen şair ve râcizleridir. Mirbed, Emevîler döneminin büyük bir bölümünde Nekâiz olarak bilinen hiciv şiirlerinin merkezi iken, Emevîlerin sonu ile hicretin 2. yüzyılının başında ise Arap dili belagatine ve fesahatine kaynaklık teşkil eden ilmî bir medrese olmuştur. Emevîler döneminde görülen kabile taassubu yerine farklı milletlerin bir arada yaşadığı hoşgörü ikliminde Mirbed artık Nekâiz türü şiirlerin söylendiği bir arena değil de yeni hayatın getirdiği çeşitliliği ve renkliliği içinde barındırır bir merkez olmuştur. Beşşâr b. Bürd (öl. 167/783-84) ve Ebû Nüvâs (öl. 198/813 [?]) gibi şairler Mirbed'e gelip şiirler söylerken şiirde meleke sahibi olmak isteyenler onlardan istifade etmenin yollarını aramış, dилciler ise fasih Araplardan duyduklarını kayda geçirmek için Mirbed'i uğrak yeri yapmışlardır. Onun ziyaretçileri arasında Câhız (öl. 255/869), Asmaî (öl. 216/831) ve Ebû Amr el-Alâ' (öl. 154/771) gibi Arap dilinde başat isimleri saymak mümkündür. Ayrıca Mirbed, Kûfe ve Basra dil okulları arasında görülen çekişmede Basra ekolü adına önemli bir dayanak noktası olmuştur.⁵ Bunun yanı sıra Ru'be b. Accâc'ın söylediği urcûzeler, Arap dilindeki garip ve şaz kelime kullanımlarına kaynaklık teşkil etmesi bakımından *talimi şiir* denilen dilsel metinlerin ilk örneklerini meydana getirmiştir.⁶

Mirbed, Arap edebiyatının gelişimine yaptığı katkılarının yanında halkın o zamanki en büyük eğlence mekânlarından birisi olması itibariyle de önemi haizdir. Kabilelerin sözcüsü konumundaki şairler bir yandan söyledikleri şiirlerle Nekâiz türü şiirlerin en güzel örneklerini sergilerken onların bu atışmaları izleyiciler için büyük bir eğlence hâlini almıştır. Bir bakıma onlar bu şiirleri ıslıklar ve alkışlar arasında, halk edebiyatında aşık atışmalarında olduğu gibi izleyicileri eğlendirmek, onların hoşça vakit geçirmelerini sağlamak için de söylemişlerdir. Bu yönüyle Mirbed'de söylenen şiirler, yapılan münazaralar Irak'ta geç dönemlerde intikal eden çalgılı, çengili müziğin yerini tutmuştur.⁷ İşte bu özelliği sebebiyle Mirbed herhangi bir ihtiyacı gidermek için değil sırf eğlence kastıyla gelen izleyiciler için vazgeçilmez bir uğrak yeri olmuştur ki Hârûn Reşîd'in Basra valisi Cafer b. Süleyman'ın şu cümlesi Mirbed'in o dönemdeki şöhretini gözler önüne sermektedir: "Irak dünyanın gözbebeğidir. Basra ise Irak'ın gözbebeğidir. Basra'nın gözbebeği ise Mirbed'dir. Benim evim ise Mirbed'in gözbebeğidir."⁸

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden belge analizi kullanılmıştır. Literatür taraması sonucunda Said el-Efğanî'nin *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliye ve'l-İslam* adlı kapsamlı araştırması ile Ahmed Emin'in *Ukaz ve'l-Mirbed* başlıklı makalesi, bu konuda yapılmış en önemli çalışmalar olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca İbrahim Yılmaz'ın *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol* adlı doktora tezi de konuyla ilgili zikredilmesi gereken önemli bir çalışmadır. Bu çalışma, bahsi geçen kaynaklardaki Mirbed hakkında sunulan temel özellikleri içermekle birlikte, verilen örnekler ve özellikle Mirbed'de söylenmiş şiirlerin analizi üzerinden bu şiirlerin Arap edebiyatına etkisini daha belirgin kılmaya odaklanarak farklı bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

⁵ Efğanî, *Esvâku'l-Arab*, 366-368.

⁶ Şevkî Dayf, *et-Teṭavvur ve't-tecdîd fi's-şi'ri'l-Emevî* (Kahire: Lecnetu't-Te'lîf, 1952), 11-12.

⁷ Dayf, *et-Teṭavvur ve't-tecdîd*, 84; Hüsnü Harputlu, *el-'Arab ve'l-Hâdara* (Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısıriyye, 1966), 216-217.

⁸ Dayf, *et-Teṭavvur ve't-tecdîd*, 358.

1. Mirbed'in Arap Dili ve Edebiyatı Açısından Önemi

Mirbed, Arapların sosyal ve iktisadi hayatında önemli bir etkiye sahip olmasının yanında Arap dili ve edebiyatında önemli gelişmelere sahne olmuş bir pazardır. Basra'nın çöle açılan kapısı olarak üç mil uzağında kurulmuş bu pazarda Araplar Câhiliye dönemindeki Ukaz panayırının bir benzerini ihdas etmişler ve Arap siyasî ve kültürel tarihinin can damarlarından biri olarak onu yeniden ihya etmişlerdir. Bu nedenle Mirbed, tıpkı selefi Ukaz'da olduğu gibi edip ve şairlerin bir araya gelerek şiirlerini okuduğu, anlaşmaların yapıldığı, infak ve hayır işlerinin yürütüldüğü buluşma ve toplanma mekânı olarak önemli işlevler görmüştür.⁹ Basra'nın çöle yakınlığı nedeniyle bedevî Arapların uğrak yeri olan Mirbed'in bu hususiyetine ilaveten şehrin sakinlerinin de Benî Temîm ve Kays gibi dilleri bozulmamış bedevî Araplardan meydana gelmesi, Basralıların dillerindeki fesahatinin en önemli sebebidir.¹⁰ Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Mirbed'in Nekâiz türü şiirinin gelişimindeki rolü ve Basra dil ekolünün oluşumundaki etkisi ele alınacaktır.

1.1. Mirbed'in Nekâiz Türü Şiirlerin Gelişiminde Oynadığı Rol

Hiciv, Câhiliye döneminden bu yana kullanılagelen bir şiir temasıdır. Câhiliye devrinde kabileler arasında cereyan eden savaş dönemlerinde sınırlı olan ve sırf yergi maksadıyla söylenen hiciv, Emevîler çağında kabile taassubunun artmasıyla yeni bir boyut kazanmış, özellikle Basra'da hususen de Mirbed panayırında başta Cerîr, Ferezdak ve Ahtal'ın kendi kabilelerini övüp rakibinin kabilesini yerdikleri Nekâiz türü şiirlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu tür şiirde rakip ve rakibinin mensubu olduğu kabile yerilirken muhatabı da aynı vezin ve kafiyece cevap vermiş, karşılıklı söylenen bu şiirler izleyiciler için en büyük eğlencelerden biri hâline gelmiştir. Eskiden şairler yazdıkları hicivlerle öncelikle kendi kabilesini memnun etmeyi amaçlarken Mirbed'de boy ölçüşen şairlerin temel gayesi izleyicilerin alkış ve takdirlerini kazanmak olmuştur. Böylece hiciv, Emevîler döneminde yergi kastından çıkarak toplumun eğlence ihtiyacını karşılayan kültürel ve sanatsal bir etkinlik hüviyetini kazanmıştır.¹¹ Bunun yanı sıra Nekâiz türü şiirler, şairlerin yaşadıkları dönemin sosyal ve kültürel özelliklerini yansıtan, o döneme ait etkileyici betimlemeler içeren eserlerdir. Bu şiirler, iki şair arasındaki bir söz düellosu olmaktan öteye geçerek onların mensubu oldukları kabileler arasında geçen tarihî ve edebî bir münazara niteliği kazanmıştır.¹²

Mirbed, şiirin ve edebiyatın en seçkin temsilcilerine ev sahipliği yaparken şiir bilgisi ve edebî zevki oldukça gelişmiş olan halk, yaptıkları eleştirilerle bu büyük şairleri kimi zaman Mirbed'e çıkamaz hâle getirmiştir. Örneğin, deve ve çöl tasvirleriyle tanınan ünlü şair Zürrumme (öl. 117/735), bir terzi tarafından şiirleri hakkında eleştirilmiştir. Aynı kişi tarafından defalarca eleştirilen Zürrumme, terzi ölünceye kadar Mirbed'e gidip şiir söylememiştir.¹³ Benzer şekilde, Zürrumme'nin deve tasvirlerinden

⁹ Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, *el-Edebu'l-'Arabî ve tarihuhu* (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1990), 44-50; Mirbed, İslam tarihinde Hz. Âişe ve taraftarlarının Cemel Vak'ası öncesi Hz. Osman'ın kanını talep için Basra valisi ve şehrin ileri gelenleri ile görüştükleri mekân olarak da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Ebû'l-Fidâî İsmâîl b. Ömer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1986), 7/228-244; Ethem Ruhi Fırlalı, "Cemel Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹⁰ Saîd el-Efğânî, *Fî Uşûli'n-naḥv* (Müdiretu'l-Kutub, 1994), 197-199.

¹¹ Dayf, *et-Tetavvur ve't-tecdîd*, 132-134.

¹² Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

¹³ Zürrumme'nin eleştiriyeye konu olan beyitleri ve terzinin eleştirisi için bk. İsfahânî, *el-Eğânî*, 18/27-28.

biri, deve tasvirleriyle meşhur olan Rail-ibil'in betimlemeleriyle kıyaslanarak eleştirilmiş, Zürrümme ise "Rail-ibil kralın devesini tasvir etmiş, ben ise sıradan insanların devesini tasvir ettim" diyerek kendini savunmuştur.¹⁴ Bu alıntılar, dinleyicilerin yalnızca edebî zevklerini değil, aynı zamanda bu konudaki derin bilgi birikimlerini de ortaya koymaktadır.

Nekâiz, o dönemde şairlerin rekabetini yalnızca bireysel bir mücadele olmaktan çıkararak kabileler arası bir onur ve güç gösterisine dönüştürmüştür. Şairlerin karşılıklı eleştirileri ve destek arayışları, Mirbed gibi şiir merkezlerinde toplumun ilgisini çekmiş; böylece kabilelerin şairleri aracılığıyla kendi itibarlarını koruma çabası kolektif bir sorumluluk hâline gelmiştir. Bu durum, şiirin Arap toplumunda kültürel ve sosyal bir statü belirleyicisi olarak önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Örneğin, Râî (öl. 97/716 [?]), kendi kabilesi hakkında hicivler yazmış olmasına rağmen Mirbed'de Ferezdak'ı Cerîr'e karşı üstün tutmuştur. Cerîr, Râî'den en azından her iki şairin de değerli olduğunu kabul etmesini istemiş; ancak Râî, bunu reddetmiş ve hatta oğlu tarafından hakarete uğramıştır. Bunun üzerine Cerîr, Râî'yi ve kabilesi Nümeyroğullarını hicveden ünlü "ed-Dâmiğa" (beyin parçalayan) "el-Mansûre" (zafere ulaşmış) ve "el-Fâziha" (rezil eden) isimleriyle maruf kasidesini yazarak Mirbed'de Ferezdak ve Râî'nin bulunduğu mecliste okumuştur. Bu kaside üzerine Râî, Basra'yı terk etmiş, kabilesi ise şiirin uğursuzluk getirdiğini ileri sürerek onu suçlamıştır. Râî de bu durumun etkisiyle bir yıl sonra üzüntüden vefat etmiştir.¹⁵

Çoğu Mirbed'de söylenmiş olan Nekâiz türü şiirlerle hiciv teması, muhteva ve şekil olarak da dönüşüme uğramıştır. Nekâiz şairleri öncesinde şairlerin çoğu hiciv şiirlerinde kısılgı ve çirkin sözlerden azade olarak nezaheti tercih ederken Cerîr'in ise medhi kısaltıp hicvi uzun tutmayı ve hicvin güldürücü olmasını tavsiye ettiği ve diğer Nekâiz şairleri gibi bu minvalde şiirler söylediği görülmektedir.¹⁶ Bundan dolayı İslâm öncesi Arap edebiyatında yazılmış hicivler üstü kapalı dokundurmalarla dolu, genelde nezih bir üsluba sahip iken Nekâizler hicvin açık bir şekilde yazıldığı kaba ve çirkin ifadeler barındıran edebî ürünler olarak temeyyüz etmiştir. Ayrıca Nekâizde rakibin belirlediği kafiye uymak zorunda kalındığı ve şiir uzadıkça kafiye bulmak zorlaştığı için nakîzanın uzun oluşu da bir başarı ölçütü sayılmıştır.¹⁷

Mirbed'de, Nekâiz türü şiirler Arap şiirinin en yaygın biçimi olan kasidenin yanı sıra recez¹⁸ formunda da görülmeye başlanmıştır. Câhiliye döneminde günlük hayatın bazı özel durumlarında söylenen ve birkaç beyti geçmeyen recezler Sadru'l-İslam ve Emevîler döneminde yapı ve muhteva

¹⁴ İsfahânî, *el-Eğânî*, 18/36-41.

¹⁵ İsfahânî, *el-Eğânî*, 8/32-38.

¹⁶ Ebû Ali el-Hasen el-Çayrevânî İbn Raşîk, *el-'Umde*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1981), 2/172.

¹⁷ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 75; Fatih Yavaş, "Doğaçlama Şiir Söyleme Becerisi Olarak Arap Şiirinde İcâze", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (2024), 350-369; Turgay Gökgez, "Arap Şiirinde Nakîza Türü", *NÜSHA* 20/51 (2020), 31-56; M. Orhan Okay, "Hiciv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

¹⁸ Câhiliye Dönemi'nde halk arasında doğaçlama olarak söylenen kısa ve basit şiirler olan recezler, zamanla yapısal ve içerik bakımından değişime uğrayarak uzun ve planlı şiirler hâline gelmiştir. Bu yeni tür urcûze olarak adlandırılmış, bu tarz şiir söyleyenlere ise râciz veya reccâz denilmiştir. Özellikle İslamiyet sonrası dönemde recez, kasideler gibi düzenli bir forma kavuşmuş ve edebî değeri artmıştır. Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'arabî*, 1/51; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 54-59; Fatih Yavaş, "Bir Urcûze Örneği Olarak Ebû'l-Abbâs el-Hilâlî'nin Nasihatnamesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024) 466-493.

olarak gelişmiş; öncesinde halk ezgilerinde, savaş meydanlarında, develeri güderken söylenen basit halk şiirleri olmaktan çıkarak kaside uzunluğuna sahip medih, hiciv, mersiye, gazel gibi başat konularda da kullanılan bir şiir formu hâline gelmiştir. Urcûze formunda şiir söyleyenler arasında Accâc, oğlu Rü'be b. Accâc ve Ebü'n-Necm el-İclî gibi devrin ünlü râcizlerini saymak mümkündür.¹⁹

Özellikle Accâc ve Rü'be'nin söylemiş recezlerin Cerîr ve Ferezdak arasındaki atışmalardan farklı bir hususiyeti vardır. Şöyle ki onlar recezlerindeki garip ve şaz kelime kullanımları ile recezi belli gayelerle söylenen bir sanat olmaktan çıkartıp dilsel metinler hâline getirmişlerdir. Arapçanın inceliklerini öğrenmek isteyen o zamanın kültürlü insanları Mirbed'e gelerek dönemin meşhur racizlerinin şiirlerini dinleyerek farklı kelime kullanımlarını ve ifade şekillerini öğrenmişlerdir.²⁰ Nitekim Accâc'ın şarihlerinden olan meşhur dil âlimi Asma'î'nin şerhi bu tür açıklamalarla doludur. Ayrıca Accâc sanatsal zevkine göre kıyasi olarak yaptığı, camid isimlerden fiiller ve türevlerini türetmek gibi dilsel tasarruflarında sadece Arapça lafızlarla sınırlı kalmamış, bazı Farsça kelimeleri Arapça sarf yapısına uyarlayarak onlardan fiiller meydana getirmiştir.²¹ Bu yönüyle Mirbed halkın sadece eğlence ihtiyacını karşılayan bir mekân olmayıp Arapçanın gramatik kurallarının ve yeni kullanımlarının öğrenildiği, ilgililer tarafından kayda geçirilip sonrasında istişhad edildiği edebî bir kongre hüviyetine sahip olmuştur. Nitekim dilciler, Accâc'ın sağlam bir dil yapısına sahip olan şiirlerini genellikle şâhid olarak kullanmışlardır. Örneğin İbn Manzûr (öl. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'da Accâc'ın 563 beytine yer vermiştir.²²

1.2. Mirbed'in Basra Dil Ekolünün Doğuşuna ve Gelişimine Etkisi

Mirbed'in Câhiliye devrinde görülen kabile asabiyetini Emevîler döneminde körükleyerek bu asabiyete tekrardan yaygınlık kazandıran rolü Abbâsîler döneminde son bulmuştur. Sonradan Müslüman olmuş, Arap olmayan kavimlerin mensuplarına yönelik hoşgörülü yaklaşımın benimsendiği bu dönemde önceki dönemin meşhur şairleri Cerîr, Ferezdak ve Ahtal gibi şairlerin eliyle Mirbed'te gelişen Nekâiz geleneği de sona ermiş, bu şairlerin toplandığı meclisler yıkılıp şairler bu tür faaliyetlerden menedilmiştir.²³

Mirbed'in Nekâiz türü şiirin gelişiminde oynadığı rol Abbâsîler dönemiyle sona ererken bu panayır Arap dilinin özellikle de nahiv alanındaki inkişafında önemli bir merkez hâline gelmiştir. İslam fetihleriyle birlikte Arapların diğer milletlerle olan etkileşimi Kur'an kıraatinde yanlış okuyuşlar ve eskiden nadir görülen dil hatalarının (lahn) yayılmasına da zemin hazırlamıştır.²⁴ Aslen Arap olmayan anneden doğma, sahih Arapçanın konuşulduğu çölde yetişmemiş yeni nesilde görülen lahn o kadar yaygınlık kazanmıştır ki belagat ve fesahatin zirve şahsiyetlerinden biri olan Haccâc (öl. 95/714) bile

¹⁹ Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Ş'ir ve's-su'arâ* (Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2002), 2/575,578,588; Ebû Osman 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb Cāḥiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hânî, 1423/2002), 3/28; Şevkî Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-'arabî* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 2/395.

²⁰ Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-'arabî*, 2/396.

²¹ Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-'arabî*, 2/400-401.

²² Ömer Ferrûḥ, *Târîḥü'l-edebî'l-'arabî* (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1981), 1/570; Hulusi Kılıç, "Accâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

²³ Efḡânî, *Esvâku'l-'Arab*, 373; İbrahim Yılmaz, *Panayırılar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1997), 315; Ahmed Emin, "Ukâz ve'l-Mirbed", *er-Risâle* 15 (1933), 21.

²⁴ Ebu Bekr ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1984), 11.

konuşmalarında dil hatası yapıp yapmadığını Yahyâ b. Ya‘mer’e (öl. 89/708 [?]) sorma mecburiyeti hissetmiştir. Arapların kendi dillerinin sıhhatini muhafaza etmenin yanı sıra Arap olmayan kavimlerin de fasih Arapçayı öğrenmek istemesi şeklinde beliren bütün bu saikler Arap dilinin gramer kurallarının tespit edilip ortaya konmasını gerekli kılmış, bu konuda yapılan çalışmalar sonrasında Basra ve Kûfe gibi Arap dil ekollerinin gelişiminde büyük bir etkisi olmuştur.²⁵

Mirbed sahih Arapçaya kaynaklık teşkil eden yönüyle Basra dil ekolü için tarihte çok önemli bir işlev görmüştür. Zira Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında en önemli farklardan biri Basralılar bir kelimenin kullanım açısından sıhhatini o kelimenin bedevî Araplar arasında yaygın bir şekilde kullanılmasını ve kabul görmesini gerekli görürken Kûfelilerin ise tek bir bedevîden duymuş olmayı kendileri için yeterli görmeleri ve böylece Basralılara göre şaz kabul edilen kullanımlara sıkça başvurmalarıdır.²⁶ Nitekim ilim almak konusunda Kûfeliler nezdinde Basralıların bir güvenilirliği söz konusu iken Basralılar, onların delil olabilecek safiyette Arap olmamaları ve şiirleri söyleyeni dışında birine izafe etmeleri sebebiyle Kûfelileri güvenilir bulmamış ve onlardan ilim almamışlardır.²⁷ Bu açıdan Mirbed Basralıların görüşlerini tevatür derecesinde delillendirdikleri bir merci olmuştur ki Mirbed bu hususiyeti ile Basra dil ekolünün sistematiğinin daha sağlam ve daha güvenilir bir yapıda olmasını sağlamıştır. Aşağıdaki anlatı Mirbed’in bu hususiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Basra dil ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan Asma‘î Mirbed’te iken hocası Ebû Amr b. Alâ Mirbed’te niçin oturduğunu sormuş o da Mirbed’te oturmayı sevdiğini söylemiştir. Hocası da “Buradan ayrılma, çünkü Mirbed bakışı keskinleştirir, feraseti inceltir, Rebia ve Mudar’ın dilini cem eder” diyerek onun Mirbed’i uğrak yeri yapmasını desteklemiştir.²⁸ Yâkût el-Hamevî’nin (öl. 626/1229) Câhız’la ilgili tespiti de Mirbed’in önemini göstermesi açısından önemi haizdir: “Câhız nahvi Ahfeş el-Evsat’tan (öl. 215/830 [?]), kelamı Nazzâm’dan (öl. 231/845), fesahati ise şifahi olarak Mirbed’deki Araplardan almıştır.”²⁹ Bu yüzden meşhur gramer, dil âlimleri, sözlük yazarları, şairler Mirbed’e gelerek orada karşılaştıkları, Arapçayı fasih konuşan bedevî Araplardan öğrendiklerini yanlarında getirdikleri defterlerde kayda geçirmişler, eserlerinde bu bilgilerle istişhad etmişlerdir.³⁰

Basralı dil âlimleri hem Mirbed’e gelen bedevî Araplar hem de bu bedevîlerin yaşadıkları bölgelere yaptıkları ziyaretler sayesinde titizlikle seçtikleri fasih kullanımları esas alarak dile dair genel kaidedeler koymuşlar, kendilerinden yaklaşık yüzyıl sonra teşekkül süreci başlayan Kûfe dil ekolüne de kaynaklık

²⁵ Şevkî Dayf, *el-Medârisü’n-nahviyye* (Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, ts.), 11-12.

²⁶ Ömer Ferrûh, *Târîhu’l-edebî’l-‘arabî*, 2/49.

²⁷ Abdurrahman Celalettin es-Suyutî, *el-Müzhir*, thk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ Bey vd (Kahire: Mektebetü Dâri’-t-Türâs, ts.), 2/410. Asma‘î’nin rivayetteki titizliği ve mevsukiyetini gösteren şu ifadesi oldukça dikkat çekicidir: “‘edine’de kaldığım süre zarfında tahrifata ve değişikliğe uğramamış tek bir kaside bile görmedim.” Bk. Suyutî, *el-Müzhir* 2/413.

²⁸ Abdurrahman es-Seyyid, *Medresetü’l-Basra en-nahviyye* (Kahire: Dâru’l-Ma‘arif, 1968), 407. Nitekim Asma‘î’nin Kitâbü’n-Nahl ve’l-kerm, Kitâbü’n-Nebât, Kitâbü’l-İbil, Kitâbü’l-Vuhûş gibi bitkiler ve hayvanlar ile ilgili telif ettiği eserlerinin telifinde şahit olarak bedevî Arapların kullanımlarına başvurması, onlardan delil getirmesi; onun çölde yaşayan bedevî Arapların içinde uzun süre kalmasının bir sonucu olarak okunacağı gibi bu bilgileri Mirbed’te karşılaştığı bedevîlerden alma ihtimalini de tazammun etmektedir. Ignace Goldziher, “Arap Dili Mektepleri”, çev. Süleyman Tülüci, *AÜİFD* 9 (1990), 334.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ* (Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993), 7/2101.

³⁰ Efğânî, *Fî Uşûl*, 198; Abdulazîz ‘Atîk, *‘İlmu’n-nahv ve’s-sarf* (Beyrût: Mektebetü Müneymene, 1963), 30-31.

teşkil etmişlerdir.³¹ Bu yönüyle Basra dil ekolü için Mirbed nahiv ve lügat ilimlerinde beslendiği en önemli kaynaklardan biri olmasının yanı sıra kendilerinden bu ilimleri alan rakip Kûfe dil ekolünü de dolaylı olarak beslemiştir. Ayrıca Basralıların dil ve lügat ilimlerindeki üstünlüğü Kûfelileri şiir rivayetine sevk eden amillerden biri olmuş, ne var ki Kûfelilerin bu hususta temeyyüz eden niteliği bile rivayet ettikleri şiirlerde tahrif, uydurma veya nispetindeki yaptıkları hatalar nedeniyle Ebü't-Tayyib el-Luğavî (öl. 351/962) gibi dilcilerin eleştirisine konu olmuştur.³²

Mirbed'in Basralı dil âlimleri için oynadığı rolün farkına varmış olan Kûfeliler Mirbed'e öykünerek Künâse panayırını kurmuşlar, ne var ki bu pazarın ziyaretçileri olan Arapların dilleri sıhhat ve fesahatten uzak olduğu için mezkûr panayır Mirbed'in Arapçanın gelişimine yaptığı katkının bir benzerini ifa edemediği gibi aksine onun ifsadına neden olmuştur.³³ Basra'nın Arapçanın aslına ve selikasına bağlı kalarak dillerini korumuş olmasını ve sonrasında bu hususta önemli görevler üstlenmesini, Basra'nın sakinlerinin Arap olmayan unsurlarla ihtilattan uzak, badiyeye ise yakın bir hayat sürmesinin bir sonucu olarak görmek mümkündür. Nitekim Câhız Kûfelilerin dilinde görülen fesahatten uzak kullanımları onların Fars diyarına yakın, Arap beldelerine ise uzak bir şekilde ikamet etmelerine bağlamış ve dillerindeki bozulmayı gösteren bazı kullanımları *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinde örnek olarak vermiştir. Ona göre Kûfeliler tarafından yaygın bir şekilde kullanılan, aslı Arapça olmayıp Farsî dilinden alınmış bazı kelimeler şunlardır: الباذروخ / Fesleğen, Arapça aslı الحوك وازار / Pazar, Arapçası سوق خیار / Salatalık, Arapçası قنّاء.³⁴ Basralıların kelime tercihlerinde Arapçanın aslına uygunluk konusunda sergiledikleri titizliğine dair şu anlatı da dikkate değerdir. Şöyle ki Mekke ahalisinden biri, lügat ve kelam ilimlerinde döneminin ileri gelenlerinden şair Muhammed b. Munâzir'e Basra ahalisinin dillerinin fasih olmadığını, fesahatin Mekkelilere özgü olduğunu söylemiştir. Munâzir adama cevaben şöyle demiştir: “Bizim kelimelerimiz Kur'an'a en çok benzeyen ve ona en muvafık kelimelerdir. Siz قَدْر / kazan için بُرْمَة diyor, çoğulunu da بَرَم olarak kullanıyorsunuz. Oysa biz قَدْر kelimesini kullanıyor ve Kur'an'da geçtiği gibi³⁵ قَدُور و قدور راسيات çoğulunu da قُدُور diyoruz. Sizler evin çatı katı için عَلِيَّة kelimesini kullanıyor, çoğulu olarak da عَلَالِيَّة kelimesini getiriyorsunuz. Hâlbuki biz bunun için غُرفة çoğulunu da Kur'an'da geçtiği gibi³⁶ غُرف من فوقها غُرفة مبنية و هم في الغُرفات / غُرف من فوقها غُرفة مبنية gibi³⁷ غُرف و غُرفات diyoruz. Bizler hurmanın ilk meyvesine Kur'an'a muvafık bir şekilde³⁸ نخل طلوعها هضيم / نخل طلوعها هضيم diyoruz. Bütün bunlardan sonra hadi siz de Kur'an'ı ortaya koyarak dilediğiniz yerden bize karşı delil getirin”³⁸ diyerek ona karşı bir meydan okumada bulunmuştur.

³¹ Ahmed Emin, *Đuħa'l-İslâm* (Kahire: Müessetü Hendâvî, 2012), 2/606-629; Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

³² Efğânî, *Fî Uşûl*, 200.

³³ Efğânî, *Fî Uşûl*, 199; Halit Yağın, *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2002), 74.

³⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 1/19-20.

³⁵ Sebe 34/13.

³⁶ Zümer 39/20; Sebe 34/37.

³⁷ Şuarâ 26/148.

³⁸ Câhız, *el-Beyân*, 1/18-19.

2. Mirbed'de Okunan Şiirlere Tematik Bazı Örnekler

Mirbed; medih, hiciv, gazel, mersiye gibi Arap şiirinin başat temalarında söylenmiş şiirlere ev sahipliği yapmıştır. Şüphesiz bu türler içinde hicvin şekil ve muhteva olarak yeni bir boyut kazandığı nakîzalar çok daha ön plandadır.

2.1. Hiciv, Fahr, Hamâse (Nekâiz)

Emevîler döneminde ortaya çıkan siyasî hiziplerin Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde bastırılmış olan kabile asabiyeti ateşini yeniden alevlendirdiğine bu durumun asabiyet odaklı şiirlerin çoğalmasına ve Nekâiz adı verilen özel bir şiir türünün doğmasına zemin hazırladığına değinilmişti. Nekâiz türü şiirlerin muhteva yapısına bakıldığında ana tema olarak hiciv, fahr ve hamase unsurlarının hepsine birden rastlamak mümkündür. Aşağıda bazı bölümleri verilen nakîza örneğinde Ferezdak, Cerîr'i ve kabilesini hicvetmeden önce şiirinin mukaddime bölümünde kendisini ve kabilesini övdüğü fahr ve hamase temasına yer vermiştir:³⁹ [Kâmil]

بَيْتاً دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ	إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا
حَكَمَ السَّمَاءَ فَإِنَّهُ لَا يُنْقَلُ	بَيْتاً بَنَاهُ لَنَا الْمَلِكُ وَمَا بَنَى
وَمُجَاشِيعٌ وَأَبُو الْقَوَارِسِ هَشَّاشُ	بَيْتاً زُرَّارَةً مُحْتَبٍ بِفَنَائِهِ
بَرَزُوا كَأَنَّهُمُ الْجِبَالُ الْمَثَلُ	يَلْجُونَ بَيْتَ مُجَاشِيعٍ وَإِذَا احْتَبَوْ

Göğü yükselten (Allah), değerli ve yüce direkleri olan bir ev inşa etmiştir bize.

Öyle bir ev ki, mülkün sahibinin göğün hâkiminin bize inşa ettiği, o ev sarsılmaz.

Öyle bir ev ki Zürrare, Müşaci' ve süvarilerin babası Neşel onun bahçesinde oturmaktalar.⁴⁰

Mücâşi'nin evine girerler. Oturduklarında sanki dikilmiş bir dağ gibi belirirler.

Şair bundan sonraki beyitlerde Cerîr'i ve kabilesini hicvetmektedir:

أَبْدَأُ إِذَا عَدَّ الْفَعَالُ الْأَفْضَلُ	لَا يَحْتَبِي بِفَنَاءِ بَيْتِكَ مِثْلَهُمْ
زَرَبًا كَأَنَّهُمْ لَدَيْهِ الْقُمَّلُ	مِنْ عَرَّهِمْ جَحَرَتْ كُلِّبٌ بَيْتَهَا
وَقَضَى عَلَيْكَ بِهِ الْكِتَابُ الْمَنْزِلُ	ضَرَبْتَ عَلَيْكَ الْعَنْكَبُوتَ بِنَسْجِهَا

En güzel, en üstün ev sayılsa bile senin evinde onlar gibiler oturmazlar.

Onların izzetinden kuleyb (Cerîr'in kabilesi) evini oyuktan meydana getirdi sanki onlar oraya girip çıkan haşerat gibi.

Örümcek evini dokumasıyla sana örnek oldu. İndirilen kitap da seni (zillate ve alçaklığa) mahkûm etti.⁴¹

Şiirin devamındaki beyitlerde hiciv ve fahr unsurları bir arada yer almaktadır. Şiir bir bütün olarak değerlendirildiğinde Ferezdak'ın kabilesinin asaleti, cesareti ile övünmesi ve muhatabın bunun üzerinden hicvedilmesi daha ön planda iken hiciv unsurlarında zaman zaman aşağılayıcı, kaba ve sövücü içeren ifadelerin kullanıldığı görülmektedir:

مِثْلُ إِدْعَاءِ سِوَى أَبِيكَ تَنْقَلُ	إِنَّ إِسْتِرَاقَكَ يَا جَرِيرُ قَصَائِدِي
---	--

³⁹ İliyyâ Hâvî, Şerhu dîvânî Ferezdak (Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, 1983), 2/318.

⁴⁰ Beyitte geçen isimler Ferezdak'ın soyunun ileri gelenlerindendir.

⁴¹ Ferezdak Kur'an-ı Kerim'de örümceğin sağlam olmayan, kıymetsiz yuvasını ev bellemesini ifade eden ayete (Ankebût, 29/41) telmihte bulunarak Cerîr'in kabilesinin evinin basit ve değersiz oluşunu vurgulamaktadır.

وَابْنُ الْمِرَاةِ يَدْعِي مِنْ دَارِهِ
وَالْعَبْدُ عَيْرَ أَبِيهِ قَدْ يَتَنَحَّلُ
أَزْرَى بِجَرِيكَ أَنَّ أُمُّكَ لَمْ تَكُنْ
إِلَّا اللَّيْمُ مِنَ الْفُحُولَةِ تُفَحِّلُ
قَبَحَ الْإِلَهِ مَقَرَّةً فِي بَطْنِهَا
مِنْهَا خَرَجْتَ وَكُنْتَ فِيهَا تُحْمَلُ

*Ey Cerîr! Kasidelerimi çalman, soyca babanın dışında oradan oraya taşınman gibidir.*⁴²

(Nesebinin) Dârim soyundan geldiğini iddia eden ey fahişenin oğlu! Ancak köle, babası dışındaki birini benimser.

Başına gelen en rezil şey ananın ancak, erkeklere peşkeş çekilen aşâğılık birisi olmasıdır.

Allah, sana hamile olup da çıktığın ananın karnındaki o rahme lanet etsin!

Cerîr, Ferezdak'a cevaben aynı vezin ve kafiye de şu hicvi söylemiştir. Cerîr muhatabından farklı olarak şiirinin mukaddime bölümünü meydana getiren ilk 10 beytinde klasik kaside yapısında görülen atlal temasına yer vermiştir. Kasidelerinin mukaddimesinde klasik temaya bağlı kalması, sonrasında hiciv ve fahr unsurlarıyla bunu harmanlaması rakiplerine nazaran onun şiirinde temayüz eden vasıflardır.⁴³ Şairin göçüp giden sevgilinin diyarından arda kalan yıkıntılarda ağlayarak sevgilisinden ayrı düşmenin hüznünü satırlarına taşıdığı görülmektedir. İlk beytinin birinci şatırını Rebîa b. Makrûm'un şiirinden iktibas etmiştir.⁴⁴ Nesib temalı mukaddime bölümünün ilk iki beyti şöyledir:⁴⁵ [Kamil]

لِمَنِ الدِّيَارُ كَأَنَّهَا لَمْ تُحْلَلِ
بَيْنَ الْكِنَاسِ وَبَيْنَ طَلْحِ الْأَعْرَلِ
وَلَقَدْ أَرَى بِكَ وَالْجَدِيدُ إِلَى بِلَى
مَوْتَ الْهَوَى وَشِفَاءَ عَيْنِ الْمُجْتَلِي

Kinas ile Ağzel suyu çalılıkları arasında bulunan, sanki hiç oturulmamış o diyarlar kimin?

Her yeni eskimeye mahkûm iken aşkın ölümünü de, orada bulunanın gözüne şifa olacak şeyi de yine sende görüyorum.

Şair mukaddimededen sonra şiirin ana teması hicve geçmiştir. Cerîr şiirinde sadece Ferezdak'ı hicvetmemiş, hicvine Ahtal ve Be'îs gibi karşılıklı hiciv şiiri yazdıkları başka şairleri de katmıştır. Nekâiz türü şiirlerin karakteristik özelliği olarak rakibin övünç duyduğu unsurlar yerilmiş, yerdği unsurlar da çürütölmeye çalışılarak başkasının yergisine konu olan şeyler övgüye dönüşmüştür. Dolayısıyla, hiciv ve fahr unsurlarının iç içe geçtiği bu bölümde, Cerîr bir yanda Ferezdak'ı, atalarını öldüren Fukaym oğullarından intikam almadığı için eleştirmiş, diğer yanda Ferezdak'ın yardıma çağırıldığı bu kişilerin gruplar halinde gelmesini ve bununla övünmesini alaya almıştır. Ayrıca, kendisini avının üzerine çöken yırtıcı kuşlara benzeterek övmüştür:

أَعَدَدْتُ لِلشُّعْرَاءِ شُمَّاً نَاقِعاً
فَسَقَيْتُ أَخْرَهُمْ بِكَاسِ الْأَوَّلِ
لَمَّا وَضَعْتُ عَلَى الْفَرْزَدَقِ مَيْسَمِي
وَضَعَا الْبَعِيثُ جَدَعْتُ أَنْفَ الْأَخْطَلِ

⁴² Ferezdak, Cerîr'i kasidelerini çalmakla suçlamasına rağmen Arap edebiyatı eleştirmenlerine göre Ferezdak'ın genel olarak şiirinde yapmış olduğu intihaller Cerîr'le kıyaslanmayacak derecede daha fazladır. Ferezdak'ın edebî şahsiyeti ve karakterine dair yapılan eleştiriler için bk. Esat Ayyıldız, "Ferezdak'ın Şairliği ve Arap Edebiyatındaki Yeri", *Mizanü'l-Hak* 15 (2022), 113-116.

⁴³ Esat Ayyıldız, "Cerîr b. Atıyye'nin Nakızaları", *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32/1 (2023), 102.

⁴⁴ Abdullatif Hâmûdî eṭ-Ṭâî, *Ḳabiletu Ḍabbe*, (Beyrût: Dâru Kutubi'l 'İlmiyye, 2009), 50.

⁴⁵ Cerîr b. Atıyye, *Dîvânu Cerîr bi şerhi Muhammed b. Habib*, thk. Nu'mân Muhammed Emin Taha (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 939-940.

أَحْزَى الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ مُجَاشِعاً
وَبَنَى بِنَاءَكَ فِي الْحَضِيضِ الْأَسْفَلِ
بَيْتاً يُحْمَمُ قَيْنُكُمْ بِفَنَائِهِ
وَلَقَدْ بَنَيْتَ أَحْسَنَ بَيْتٍ تَبْنِي
إِنِّي بَنَى لِي فِي الْمَكَارِمِ أَوَّلِي
فَهَدَمْتُ بَيْتَكُمْ بِمِغْلَى يَدْبُلِ
أَعْيُنُكَ مَأْثَرَةُ الْغُبُونِ مُجَاشِعِ
وَأَمَدَحَ سَرَاةَ بَنِي فُقَيْمٍ إِيَّاهُمْ
فَأَنْظُرْ لَعَلَّكَ تَدَّعِي مِنْ تَهْشَلِ
وَدَعِ الْبَرَّاجِمَ إِنَّ شَرِيكَ فِيهِمْ
قَتَلُوا أَبَاكَ وَتَأْرُهُ لَمْ يُقْتَلِ
إِنِّي انْصَبَيْتُ مِنَ السَّمَاءِ عَلَيْكُمْ
مُرَّ مَذَاقَتُهُ كَطَعَمِ الْخَنْظَلِ
حَتَّى اخْتَطَفْتُكَ يَا فَرْزَدُقُ مِنْ عَلِ

Şairler için öldürücü bir zehir hazırladım. Sonuncusuna ilkin verdiğim kadehten içirdim.

Kızgın demirimi (hicvimi) Ferezdak'ın üzerine koyup da Be'îs de acıdan ortalığı velveleye verdiğinde Ahtal'ın burnunu koparmış oldum.

Göğü yükselten Allah Mücâşi'yi rezil etti. Senin evini de dip çukurlarda inşa etti.

Öyle pis bir ev ki demirciniz bahçesini karartıyor, oturma yerleri de kirli.

Benimki Yezbül Dağı gibi (ulu) iken sen inşa edilecek en adi evi inşa ettin. Ben de evinizi başınıza yıktım.

(Atalarım) bana yücelikte birinci olduğum bir ev inşa etti. Sen ise eskiden beri körüğünün (dumanını) soluyup durdun.

Mücaşi'nin, demircilerin kahramanlık hikâyesi senin kafanı karıştırmış. Nehşel'e bak belki iddia ettiğin şerefi onda bulursun.⁴⁶

(Sen bana hiciv yazmayı bırak da) Fukaym oğullarının ileri gelenlerine methiye yaz. Zira onlar atanı öldürmüş, intikamı da alınmamıştır.

(Övündüğün) Berâmîc'i de bırak, zira onlardan şifa umman tadı acı olan Ebû Cehil karpuzu gibidir.

Ey Ferezdak! Şüphesiz ben yukarıdan sizin üzerinize çöken ve seni kapıp götüren bir (avcıyım).

Cerîr'in hicvinde muhatabını aşışlamak ve gülünç duruma düşürmek için katıksız sövgü içeren ifadeleriyle muhatabından geri kalmadığı, hatta ondan daha ileri gittiği görülmektedir. Bununla birlikte her iki şairin şiirinde rastlanan bu nahoş durumun onların gerçek duygularını yansıttığı da söylenemez. Zira Cerîr'in Ferezdak öldüğünde ağlayarak ona mersiyeler yazması⁴⁷ bu şiirlerdeki sövgü ifadelerinin dinleyicileri eğlendirmek amacına matuf olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Mirbed'de söylenen *Nekâiz* türü şiirlerde başı çekenler Cerîr, Ferezdak ve Ahtal olsa da, Accâc, Rü'be b. Accâc ve İclî gibi râcizlerin de bu türde ünlü karşılıklı atışmaları vardır. Örneğin, Accâc'ın "el-Ğarra" (Beyazlık) olarak bilinen 180 mısralık ünlü urcûzesi, Mirbed'de gösterişli elbiseler içinde ve süslü bir deve üzerinde okunmuştur. Şiir, Temimoğulları'nın önde gelenlerinden ve Haricilerle savaşlarda cesaretiyle tanınan Emevî komutanı Ömer b. Ubeydullah'a (öl. 702/1302) bir methiye olarak yazılmıştır. Şair, urcûzesinin girişinde Allah'a hamdettikten sonra İslam nimetinin Hz. Peygamber'den başlayarak

⁴⁶ "Cerîr'in Ferezdak'a hitaben nazmettiği nakîzalarında nesep ilişkilerini sıklıkla vurgulaması ve aynı savları sürekli gündeme getirmesi, örneğin Ferezdak'ın bir demirci kölenin soyundan geldiğini iddia etmesi, kimi zaman modern okuyucuları sıkacak kadar sık tekrarlanan bir motiftir." Ayyıldız, "Cerîr b. Atıyye'nin Nakîzaları", 104.

⁴⁷ Zülfikar Tüccar, "Cerîr b. Atıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

ilk üç halifenin dönemlerine kadar sürdüğünü belirtmiş, fakat Hz. Ali'yi anmamıştır. Şüphesiz şairin bu tutumunun Emevî yanlısı siyasî duruşuyla ilişkili olduğu açıktır. Mukaddime, içeriği itibarıyla vaazı andırmakta olup Accâc'ın Hasan Basri gibi isimlerin üslubundan etkilendiğini düşündürmektedir.⁴⁸ Mukaddimeden bazı mısralar şöyledir:⁴⁹ [Recez]

قَدْ جَبَرَ الدِّينَ إِلَهُ فَجَبَرَ
وَعَوَّرَ الرَّحْمَنُ مَنْ وَلَّى الْعَوْرَ
فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَعْطَى الْحَبْرَ
مَوَالِي الْحَقِّ إِنَّ الْمَوْلَى شَكْرَ

Allah dini yerine oturtmuştur. O din de yerine oturmuş kaim olmuştur.

Rahman, ifsadın peşine düşenin işini rast getirmesin.

Hamd, süruru bahşeden Allah'a mahsustur.

(O nimeti ve mutluluğu) eğer şükrederlerse, Hakk'a dost olanlara (vermiştir).

Accâc mukaddimeden sonra şiirin ana teması olan methe geçmiştir. Bu bölümde Ömer b. Ubeydullah'ın Hakk'ı ikame edip batılı iptal edişi, bu konuda büyük bir beklenti içerisinde şikâyet edip sızlananların şikâyetlerine son veriş, düşmanlarını kahrederek sevenlerinin gözünde gözyaşı bırakmayışı methe konu özellikleri olarak sıralanmıştır.⁵⁰

هَذَا أَوَانُ الْجِدِّ إِذْ جَدَّ عُمَرُ
وَصَرَخَ ابْنُ مَعْمَرٍ لِمَنْ دَمَرُ
وَأَنْزَفَ الْعَبْرَةَ مَنْ لَاقَى الْعَبْرَ
طَالَ الْإِنَى وَزَايَلَ الْحَقُّ الْأَمْرَ

Bu dönem yeniden (şahlanış) dönemidir ki Ömer (Ömer b. Ubeydullah) zuhur etmiştir.

İbn Ma'mer (Memduh), sızlanıp duranlar için (Hakk'ı temsilen) ortaya çıkmıştır.

Ölüme kavuşanlara (ağlayanların gözlerinde) gözyaşlarını kurutmuştur.

(Hakk'ın zuhuru noktasında) beklenti uzun sürmüş, Hak (Memduh); küstah, şımarık grubu ortadan kaldırmıştır.

Urcûzede sadece Ubeydullah methedilmemiş, onunla girdiği savaşta öldürülen Haricilerin lideri Ebu Fudeyk ve nesep olarak köklerinin uzandığı Rebîa oğulları da yerilmiştir. Örnek oluşturması açısından bazı mısralar şöyledir:⁵¹

وَأَنْزَفَ الْحَقُّ وَأَوْدَى مَنْ كَفَرَ
كَانُوا كَمَا أَظْلَمَ لَيْلٌ فَأَنْسَفَرَ

⁴⁸ Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-'arabî*, 2/400.

⁴⁹ Abdülmelik el-Asmaî, *Dîvânu'l-Accâc*, thk. Hasan İzzet (Beyrût: Daru's-şarki'l-Arabî, 1995), 63-64.

⁵⁰ Asmaî, *Dîvânu'l-Accâc*, 67-68.

⁵¹ Asmaî, *Dîvânu'l-Accâc*, 71-72.

عَبَّي رَيْعَ وَأَقْصُرِي فِيمَنْ قَصَرَ
وَأَبْكِي عَلَى مُلْكِكَ إِذْ أَمْسَى أَنْفَعَرُ

(Ebû Fudeyk) Hakk'ı iptal etmiş, inkârcıları (kendisi ile) helake sürüklemiştir.

Onlar karardıktan sonra karanlığı dağılan gece gibi olmuşlardır.

Rebîa sen (develerini) gütmeye bak ve (elinin altındaki hayvanları) bir arada tut (da kaybolmasın).

Kökünden sökülüp elinden alınmış hâkimiyetine ağla.

Urcûze bir bütün olarak değerlendirildiğinde Emevîler döneminde yaşanan siyasî olayların şairlerin manzumelerine doğrudan yansıdığı şeklinde bir tespit yapmak mümkündür. Accâc'ın da Mirbed'de söylemiş olduğu bu urcûzesiyle hem kendisini dinlemeye gelen kalabalığa dildeki maharetini göstermeyi hem iktidarının beğenisi kazanmayı gaye edindiği söylenebilir. Şiirdeki kafiye harfinin hem sakın hem de fethalı bir şekilde okunmaya müsait yapısı onun şiirdeki maharetinin göstergesi olarak değerlendirilmiş, bazı mısraların kafiye harfinin şeddeli getirilmesi ise (بَر , فَر ,) bir kafiye kusuru olarak addedilmiştir.⁵²

Accâc, yukarıda bazı bölümleri verilen urcûzesinde Adnanîlerin Rebîa kolunu hicvedince, Rebîa'nın alt kollarından olan Bekir b. Vâil kabilesinden bir adam, İcl kabilesine mensup olan İclî'ye giderek "Sen burada otururken Accâc bizi hicvediyor," demiş, bunun üzerine İclî Mirbed'e giderek aşağıdaki urcûzeyi söylemiştir. İclî'in urcûzesinin mukaddimesinde ise nesib temasını işlediği görülmektedir.⁵³ [Recez]

تَذَكَّرَ الْقَلْبُ وَجَهْلًا مَا ذَكَرَ
مَشَى الْعَدَارَا الشُّعْثَ يَنْفُضْنَ الْعُدَرَ
طَيْفٌ سَرَى يَحْبِطُ أَفَنَانَ السُّمَرِ

Kalp(yaşanmışlıkları) hatırladı, oysaki hatırladıklarının farkında değildi.

Genç ve güzel kızların saçlarını savurarak yürüyüşünü...

Bir düş, ağaç dallarına çarparak (zihinde) deveran etti.

İclî, şiirin devamında kendisini ve kabilesini överken Accâc'ı ve soyunu hicvetmiştir. Bu bölüm, ata kabileler ve kolları arasındaki savaşların bu kabilelere mensup şairlerde tarihi hafızanın övgü ve yergi unsuru olarak nesilden nesle aktarıldığını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Aşağıda bu temalardan örnek bazı mısralar yer almaktadır:⁵⁴

أَنَا أَبُو النَّجْمِ إِذَا ابْتَلَّ الْعُدَرُ
صَاحَ الْقَوَائِي عِنْدَهُ حَيْرٌ وَشَرٌ
إِنِّي وَكُلَّ شَاعِرٍ مِنَ الْبَشَرِ
شَيْطَانُهُ أَتَى وَشَيْطَانِي ذَكَرَ

⁵² Ferrûh, *Târîhu'l-edebl-'arabî*, 1981, 1/572.

⁵³ Ebu'n-Necm el-İclî, *Dîvânu Ebî'n-Necm el-İclî*, thk. Muhammed Edîb Abûlvâhid Cemrân (Dimaşk: Matbû'atu Mecme'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 2006), 158.

⁵⁴ İclî, *Dîvânu Ebî'n-Necm el-İclî*, 161-166.

فَمَا رَأَى شَاعِرٌ إِلَّا اسْتَتَرَ
 فَعَلَ نُجُومَ اللَّيْلِ عَائِنَ الْقَمَرِ
 إِنَّ لِبَكْرِ عَدَدًا لَا يُحْتَفَرُ
 وَجَبَلًا طَالَ مَعَدًا فَاشْتَمَحَرُ
 عَسَيْتِي تَمِيمٌ وَاصْعِرِي فِيمَنْ صَعَرَ
 وَلَا تُرِيدِي الْحَرْبَ وَاجْتَرِي الْوَبَرَ
 وَجَاوِرِي الدُّلَّ وَأَعْطِي الْعَشَرَ
 هَلَّا سَأَلْتُمْ يَوْمَ مَرْدَاءٍ هَجَرَ
 مُحَمَّدًا عَنَّا وَعَنْكُمْ وَعُمَرَ
 إِذْ قَاتَلْتُ بَكْرًا وَإِذْ فَرْتُ مُضَرَ

Ben ki Ebü'n-Necm, saçlar ıslandığında

Şiirin iyisinin ve kötüsünün kendisi ile zuhur ettiği kişiyim.

Ben ve benim gibi beşerden her şairin

Şeytanı dişi iken benimki erkektir.

Beni görüp de saklanmayan hiçbir şair yoktur.

Gecenin yıldızlarının Ayı gördüğünde yaptığı gibi.

Bekr oğullarının azımsanmayacak sayıda adamı vardır.

Ma'd kabilesi (gibi) yükselip arşa çıkan dağı vardır.

Temim! Sen develerini güt, (hastalıktan boynunu çeviremeyen develer gibi) boynu bükükler içinde sen de boynunu bük.

Savaşı dileme, sen develerle ilgilen.

Utanç senin yoldaşın olsun, (boyun eğenlerin verdiği gibi) öşrünü ver.

Mirdâ-i Hecer gününü sorsaydınız ya

Bizden olan Muhammed'e ve sizden olan Ömer'e⁵⁵

Öyle ki Bekr oğulları savaşımış, Mudar ise kaçmıştı.

2.2. Medih

Emevîler döneminde, methiyeler şairlere verilen cömert hediyeler sayesinde Arap şiirinin en itibarlı türü hâline gelmiştir. Ahtal, Zürrumme, Accâc ve oğlu Rü'be gibi bazı şairler, çöl hayatının izlerini taşıyan Câhiliye methiye geleneğini sürdürürken; Cerîr ve Ferezdak gibi muhafazakâr şairler ise kaside yapısında bazı değişiklikler yaparak İslâmî unsurları övgüye katmışlardır.⁵⁶ Nitekim Cerîr'in Haccâc için Mirbed'de söylemiş olduğu methiyesi bu hususiyetleriyle tebarüz etmektedir. Memduhun cesareti, feraseti, azmi ve gayreti gibi övgüye değer hasletleri onun fitne ateşini söndürme konusunda gösterdiği

⁵⁵ Mirdâ-i Hecer, Bahreyn'de bir yer adıdır ki burada meydana gelen savaşta Ebû Fudeyk Mudar oğullarını hezimete uğratmıştır. Şairin "bizden olan Muhammed'e sizden olan Ömer'e sorsaydınız ya" dizesindeki Ömer, muhtemelen Ebû Fudeyk'i öldüren Ömer b. Ubeydullah'a Muhammed ise savaşta önemli bir rolü olan Bekir oğullarından birine işaret etmektedir. İclî, *Dîvânü Ebî'n-Necm el-İclî*, 166.

⁵⁶ Mustafa Çağrırcı, "Medih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

başarılar çerçevesinde ele alınmıştır. Şiirin ana teması methe geçilmeden önce kasidenin girizgâhında nesib temasına yer verilmiş, bu bölümde ayrılıktan şikâyet ve aşk acısı bir karga üzerinden temsili olarak dile getirilmiştir. 21 beyitten oluşan kasidenin bazı beyitleri şöyledir:⁵⁷ [Kâmil]

هَاجَ الْهُوَى لِقُودِكَ الْمَهْتَاجِ	فَانْظُرْ بِتَوْضِيحِ بَاكِرِ الْأَحْدَاجِ
هَذَا هَوَى شَعَفَ الْفُؤَادَ مَبْرَحٍ	وَنَوَى تَقَادُفُ غَيْرُ ذَاتِ خِلَاجِ
إِنَّ الْغُرَابَ بِمَا كَرِهَتْ لَمَوْلَعٍ	بَنَوَى الْأَجْبَةَ دَائِمَ التَّشْحَاجِ
إِنَّ ابْنَ يُوسُفَ فَأَعْلَمُوا وَتَبَقْنَا	مَاضِي الْبَصِيرَةِ وَاضِحِ الْمِنْهَاجِ
مَاضٍ عَلَى الْعَمَرَاتِ يُمَضِي هَمَّهُ	وَاللَّيْلُ مُخْتَلِفُ الطَّرَائِقِ دَاجِي
إِنَّ الْعَدُوَّ إِذَا رَمَوْكَ رَمَيْتَهُمْ	بُدْرِ عَمَائَةٍ أَوْ يَهْضِبِ سَوَاجِ
وَإِذَا رَأَيْتَ مُنَافِقِينَ تَخَيَّرُوا	سُبُلَ الصَّجَاجِ أَقَمْتَ كُلَّ ضَجَاجِ
دَاوَيْتَهُمْ وَشَفَيْتَهُمْ مِنْ فِتْنَةٍ	غِبَاءِ ذَاتِ دَوَاحِنٍ وَأُجَاجِ
وَلَقَدْ كَسَرْتَ سِنَانَ كُلِّ مُنَافِقٍ	وَلَقَدْ مَنَعْتَ حَقَائِبَ الْحُجَاجِ

Taşkın kalbine duyulan aşk depreşti, Tûdah'da erkenden yola koyulan kadınların bineklerine bir bak.

Bu, kalbi esir almış, acı veren bir aşk; kalpte cereyanı hızlı, şüphesi olmayan bir arzudur.

Hoşlanmadığın karga, sevilenlerin uzaklığı nedeniyle deli divane ve daimî bir yakarıştadır.

Şunu iyi bilin ki İbn Yusuf basiretli, şüphe barındırmayan bir yöntem sahibidir.

Türlü türlü (tehlikeli) yollarıyla gece zifiri karanlık iken zorluklar karşında kaygısını aşarak yürür.

Düşmanlar sana kastettiğinde onları 'Amâye ve Süvâc dağlarının tepelerine attın.

Münafıkların batıl yolları tercih ettiğini gördüğünde tüm batıl yollara engel oldun.

Yakıcı, ifsat edici, göz gözü görmeyen fitne ortamından onları kurtararak onlara şifa ve deva oldun.

Bütün münafıkların mızrağını kırdın. (Hicaz'da güven ve istikrarı sağlayarak) Hacıların çantalarının (çalınmasını) engelledin.

Cerîr'in Haccâc'ı övdüğü yukarıdaki methiyesi Mirbed'in şu özelliğini de gözler önüne sermektedir. Mirbed'de şairler arasındaki atışmalar sadece yüz yüze değil, dolaylı yoldan da gerçekleşmiştir. Her şair, kendi meclisinde şiirlerini okurken, yakın çevresindeki kişiler rakip kabile şairlerinin söylediklerini ona hemen ulaştırmıştır. Mirbed'i ziyaret eden konuklar ise bu oturumlara tek tek katılıp şairlerin birbirleri hakkında söylediklerini büyük bir ilgiyle dinlemişlerdir. Örneğin, Yemâme'den gelen bir yolcu, Ferezdak'a uğradığında, Ferezdak ona "O... çocuğu Cerîr'e uğradın mı?" diye sormuş; yolcu da "Evet, uğradım," deyince, Ferezdak ondan ne duyduğunu sormuştur. Yolcu, Cerîr'den duyduğu beyitlerin ilk mısralarını söylediğinde Ferezdak beyitlerin ikinci mısralarını Cerîr'in söylediği gibi tamamlamıştır. Hayretler içinde kalan yolcuya Ferezdak, "Ne yapalım, ikimizin de şeytanı bir" diye karşılık vermiştir.⁵⁸

⁵⁷ Cerîr b. Atıyye, *Dîvânu Cerîr*, 136-139.

⁵⁸ İsfahânî, *el-Eğânî*, ts., 8/32-33.

2.3. Gazel

Ana teması sevgi ve aşk olan, sevgilinin maddî ve manevî güzelliklerinin tasvir edildiği, ayrılık ve aşk acısının dile getirildiği, genellikle coşkulu bir dilin kullanıldığı şiir türü, gazel olarak adlandırılmaktadır.⁵⁹ Mirbed’de söylenmiş en güzel şiirlerden biri Zürrümme’nin aşağıda bazı beyitleri verilmiş olan 126 beyitli gazel ve çöl tasviri muhtevalı kasidesidir. Kasideleri kaynaklarda şahit olarak kullanılan (Örneğin ez-Zebîdî (öl. 1205/1791) *Tâcü’l-‘arûs*’ta onun binden fazla beytiyle istişhad etmiştir.)⁶⁰ Zürrümme’nin baiyyesi hem kendi dönemindeki edebî muhitte hem de sonrasında büyük bir takdir kazanmıştır. Çağdaşı Cerîr, kasideyi “Zürrümme bu kasideyi söyledikten sonra hiç şiir söylemese dahi insanlar içindeki en büyük şair olurdu.” diyerek övmüş ve bu şiiri kendisinin söylemiş olmasını dilemiştir.⁶¹

Şairin kendi ifadesiyle bir esrime hâlinde yazdığı bu şiiri şanına yakışır bir şekilde gösterişli bir elbise giyerek gözyaşları içinde Mirbed’de okuduğu rivayet edilmektedir.⁶² Şair kasidesinin mukaddimesine nesib ve atlal teması ile başlamış, bu bölümde sevgiliden ayrı kalmanın hüznünü ve ayrılıktan şikâyet ile sevgilinin güzelliğini ve faziletlerini betimlemiştir. Devamındaki beyitler devesiyle çöllerde yaptığı tehlikeli yolculuklarla ilgili olup kasidenin büyük bir bölümü çöl hayatının vazgeçilmez unsurları olan devenin, yaban eşeğinin, deve kuşunun, vahşi hayvanlar arasında meydana gelen hadiselerin tasviriyle doludur. Mukaddimedeki atlal ve nesip teması diğer şairlerin yaptığı gibi şiirin ana temasına bir girizgâh sadedinde olmayıp Zürrümme’nin sevgilisi Meyye ve çölün her ikisi de kasidenin ana temasını oluşturmuştur. Bir çöl aşığı olan ve günlerinin çoğunu çöllerde geçiren Zürrümme’nin çöl tasvirleri kasidede çok daha fazla ön plandadır. Çöl hayvanları ile ilgili tasvirlerin bu denli yoğun oluşu şairin kendi nefsindeki tecrübelerin sembolik anlatımı olarak değerlendirilmiştir. Bu bakış açısına göre, örneğin avcının avını yakalayamaması, sevgiliye kavuşamama halini resmetmektedir.⁶³ Kasidedeki bölümler arası geçişler keskin olup Câhiliye şiirinin karakteristik özelliğinin bir yansıması olarak hüsn-i tahallustan halidir. Muhtevasına dair genel hatlarıyla bilgi verilen kasidenin mukaddime bölümünden bazı beyitler şöyledir:⁶⁴ [Basît]

كَأَنَّهُ مِنْ كُلِّ مَقَرَّةٍ سَرَبٌ	مَا بَالُ عَيْنِكَ مِنْهَا الْمَاءُ يَسْكَبُ
أَمْ رَاجَعَ الْقَلْبُ مِنْ أَطْرَافِهِ طَرَبٌ	أَسْتَحَدْتُ الرِّكْبَ عَنْ أَشْيَاعِهِمْ خَبَرًا
كَمَا تُنَشِّرُ بَعْدَ الطَّيِّةِ الْكُتُبُ	أَمْ دِمْنَةٌ نَسَفَتْ عَنْهَا الصَّبَا سَفْعًا
مَرَّا سَحَابٌ وَمَرَّا بَارِحٌ تَرَبٌ	لَا بَلْ هُوَ الشَّوْقُ مِنْ دَارٍ تَخَوَّاهَا
وَلَا يَرَى مِثْلَهَا عُجْمٌ وَلَا عَرَبٌ	دِيَارُ مَيَّةٍ إِذْ مَيَّ تُسَاعِفُنَا

⁵⁹ Mücahit Küçükşarı, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbrâhîm es-Sefercelânî ve Şiirleri* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 56-57.

⁶⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Halebî es-Sanevberî, *Şerhu Bâ’iyyeti Zîrrumme*, thk. Mahmûd Mustafa Halâvî (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 23.

⁶¹ Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân el-Merzübânî, *el-Müveşşah*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddîn (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995), 206; es-Sanevberî, *Şerhu Bâ’iyyeti Zîrrumme*, 28.

⁶² İsfahânî, *el-Eğânî*, ts., 18/18-27.

⁶³ Dayf, *et-Teṭavvur ve’t-tecdîd*, 219-220.

⁶⁴ Ebû’l-Hâris el-Kahtânî Zürrümme, *Dîvânü Zîrrumme; Şerhu el-Hatîb et-Tebrîzî* (Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1996), 19-24.

كَأَنَّهَا ظَبْيَةٌ أَقْصَى بِهَا لَبَبٌ
عَلَى الْحَشِيَّةِ يَوْمًا زَانَهَا السَّلْبُ

بَرَاقَةُ الْحَيِّدِ وَاللَّبَّاتِ وَاضِحَةٌ
زَيْنُ النَّيَّابِ وَإِنْ أَثَوَّجَهَا اسْتَلْبِثَ

Gözlerinin neyi var ki sanki delik tulumun yamasından bir sızıntı gibi gözyaşları ondan boşalıp akmakta.
Kafile dostlarından bir haber mi getirdi yoksa içi içine sığmayan coşkusu (üzüntüsü) kalbe yeniden mi uğradı?
Yoksa katlanıp dürüldükten sonra saçılan kitap sayfaları gibi Saba rüzgârının karartarak yok ettiği kalıntılar nedeniyle mi (üzüntün)?
Aksine, rüzgârların kâh yağmur indirerek kâh tozu toprağa katarak gadre uğrattığı eve duyulan özlem nedeniyledir.
Meyye'nin diyarı ki Meyye bize uğrayıp derdimize derman olduğunda Arap ve Acemde hiç kimse onun bir benzerini göremez.
Parlak boynu ve gerdanı bembeyazdır. Sanki kumların arasında beliren bir ceylan gibi.
Giydiği elbiseyi güzelleştiren. Eğer yatağın üzerinde o elbiseler bir gün çıkarılsa o soyma onu daha da güzelleştirir.

2.4. Mersiye

Mersiye Arap şiirinin en eski konularından biridir. Mersiyeler genellikle üç ana bölümden oluşur: Ölüye ağıt yakma *nedb*, ölenin erdemlerinden söz etme *te'bîn* ve yas sürecine sabırla yaklaşmayı tavsiye etme *'azâ*.⁶⁵ Mirbed panayırında söylenen aşağıdaki mersiye örneğinde ise *nedb* ve *te'bîn* bölümlerinin yanında mersiyelerde görmeye alışık olmadığımız hiciv temasına rastlanmaktadır. Şüphesiz bu durum Mirbed'in nakîza türüyle tebarüz eden hususiyetinin bir yansıması olarak okunabilir. Mersiye, asıl ismi Velîd b. Hanife olan Ebu Huzâbe tarafından (öl. 85/704?), Talhatü'l-Talhat olarak bilinen Emevîlerin Sistan valisi Abdullah b. Halef el-Huzâî için (öl. 684) söylenmiştir. Mersiyede el-Huzâî'nin yerine gelen Abdullah b. Ali, boyunun kısalığı ve fiziki görüntüsünün çirkinliği nedeniyle hicvedilmiştir.⁶⁶ [Recez]

هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ الْجَنَابُ الْأَخْضَرُ
وَالنَّائِلُ الْغُمْرِ الَّذِي لَا يَنْزُرُ
وَارَاهَ عَنَّا الْجَدْتُ الْمُعَوَّرُ
قَدْ عَلِمَ الْقَوْمُ عَدَاةَ اسْتَعْبَرُوا
وَالْقَبْرِ بَيْنَ الطَّلَحَاتِ يُخْفَرُ
أَنْ لَنْ يَرَوْا مِثْلَكَ حَتَّى يُنْشَرُوا
إِنَّا أَتَانَا حُزْرٌ مُخَمَّرُ
أَنْكَرَهُ سَرِيرُنَا وَالْمَنْبَرُ
وَالْمَسْجِدُ الْمُخْتَصَرُ الْمُطَهَّرُ

⁶⁵ Şevkî Dayf, *er-Risâ* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1955), 5-6; Mohammad Mohammadı, *Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Bir Portre İbn Matuk ve Şiirleri* (Konya: Palet Yayınları, 2024), 179; Fatih Yavaş, "Arap Şiirinde Hayvanlar İçin Yazılmış Mersiyeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/1 (2024), 397-434.

⁶⁶ İsfahânî, *el-Eğânî*, 22/261-262.

أَقْلُ مِنْ شَيْئَيْنِ حِينَ يُشِيرُ

بَلِيَّةً يَا رَبَّنَا لَا نَسْحَرُ

وَحَلَفْتُ يَا طَلْحُ مِنْكَ أَعُوذُ

مِثْلُ أَبِي الْقَعْوَاءِ لَا بَلَّ أَصْعَرُ

“Heyhat, heyhat! O yemyeşil makam,
ve o eksilmeyen bol cömertlik ne kadar uzakta!
Derin mezar onu bizden sakladı.
Herkes o sabah gözyaşına boğulduğunda,
ve mezar o ağaçların gölgesinde kazıldığında, ta ki ölümler dirilene dek
senin gibi birini tekrar göremeyeceklerini anladılar.
Bize şimdi örtülerle sarılmış tavşan yavrusu (gibi) biri geldi,
Ancak onu tahtımız ve minberimiz ve o temiz mescid bile yadırgadı.
Boyü ölçüldüğünde iki karışı bile bulmayan...
Rabbim, bu durum bir bela, şaka yapmıyoruz!
Ey Talha, senden sonra gelen, tek gözü kör biri!
Ebu'l-Ka'va gibi, hayır belki ondan bile kısa!

Sonuç

Mirbed, Emevîler ve Abbâsîler döneminde Arap edebiyatı ve şiirinin en önemli merkezlerinden biri olarak temeyyüz etmiştir. Bu pazar, sadece ticaret değil, aynı zamanda şairlerin bir araya gelip eserlerini sergilediği, tartıştığı ve tanınmaya çalıştığı bir kültür merkezi olmuştur. Mirbed'in en belirgin vasfı Arap edebiyatında nakîza olarak bilenen şiirlere kaynaklık teşkil etmesidir. Bir şairin söylediği şiire rakip bir şair tarafından aynı ölçü ve kafiye karşılık verilmesiyle ortaya çıkan bu edebî tartışma türü, özellikle kabileler arası rekabetin yoğun olduğu Emevîler döneminde şairler arasında güçlü bir iletişim ve mücadele aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca şiir ve edebiyat eleştirilerinin yoğun olarak yapıldığı bu panayırda şairler, eserlerini diğer edebiyatçılarla paylaşarak sanatlarını geliştirme fırsatı bulmuşlardır. Bu durum, Arap edebiyatının ilerlemesine önemli ölçüde katkı sağlayan bir kültürel alışveriş ortamı oluşturmuştur. Her şair, kendi topluluğunda şiirlerini okurken, rakip kabilelere ait şairlerin sözleri de hızlıca kendisine aktarılmıştır. Mirbed'i ziyaret edenler, bu toplantılara katılarak şairlerin birbirleri hakkında söylediklerini dikkatle dinlemişler ve gelişmeleri ilgiyle takip etmişlerdir. Bu etkileşimler, sadece şairler arasında değil, aynı zamanda farklı kabileler ve topluluklar arasında kültürel bağların güçlenmesine de olanak sağlamıştır.

Mirbed'de özellikle nakîza türünde şiir söyleyen şairler, bunu yalnızca edebî yeteneklerini sergilemek amacıyla değil, daha çok mensubu oldukları kabileyi yüceltmek ve rakip kabileleri küçük düşürmek amacıyla yapmıştır. Ayrıca bu tür şiirlerin okunmasının bir diğer önemli nedeni, halkı eğlendirmek ve toplumsal etkinliklere keyif katmaktır. Bu yönleriyle nakîzalar, hem kabileler arası rekabeti körükleyen bir araç hem de halk arasında büyük ilgi uyandıran bir eğlence unsuru olmuştur.

Beşşâr b. Bürd ve Ebû Nüvâs gibi önemli şairlerin burada söyledikleri şiirler, edebî yeteneklerini geliştirmek isteyenler için bir kaynak olmuştur. Bu, Mirbed'in sadece bir sanat merkezi değil, aynı zamanda bir öğrenme ve ustalık kazandırma yeri olduğunu göstermektedir. Câhız, Asmaî ve Ebû Amr el-

Alâ' gibi önemli dilbilimcilerin Arap dilindeki fasih kullanımın ve şaz kelimelerin tespiti için Mirbed'i ziyaret etmesi ise Mirbed'in dil araştırmaları ve kayıtları için bir referans noktası olduğuna işaret etmektedir.

Mirbed, Arap dili ve gramerinde oynadığı rolle de önemli bir etkiye sahiptir. Zira Kur'an kıraatinde yanlış okuyuşların ve dil hatalarının (lahn) çoğalması Arapçanın doğru kullanımını koruma ve diğer kavimlere fasih Arapça öğretme gerekliliği ortaya çıkarmış; bunun sonucunda, Arap dili gramerinin sistematik hale getirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bu çabalar, Basra ve Kûfe gibi önemli dil ekollerinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Mirbed de bu konuda Kûfe ve Basra dil okulları arasındaki rekabette Basra ekolünün dayanak noktalarından biri olarak önemli bir işlev görmüştür. Bu rekabette Basralılar, Arapça dil ve gramer ilimlerindeki üstünlükleriyle tanınmış, dilin en saf kullanımını koruma ve öğretme konusunda öne çıkmışlardır. Onların bu alandaki hâkimiyetleri, Kûfelileri farklı bir yol izlemeye ve şiir rivayetinde uzmanlaşmaya sevk etmiş, ne var ki Kûfeliler tarafından rivayet edilen şiirlerdeki hatalar, tahrifler ve uydurmalar, bazı dil bilimcilerin, özellikle Ebü't-Tayyib el-Luğavî'nin eleştirilerine yol açmıştır. Bu eleştiriler, Mirbed'den beslenen dil ekollerinin doğruluk ve güvenilirlik ölçütünde birbirinden ayrıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Mirbed hem Arap şiirinin (bilhassa nakîzalar) hem de Arap dili ve gramerinin gelişim sürecine katkı sağlayan nadir merkezlerden biri olarak tarih sahnesinde önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca bu merkez, sadece şairlerin değil, dilbilimcilerin, tarihçilerin ve edebiyat eleştirmenlerinin de uğrak noktası olmuş, böylece Arap kültür mirasının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Mirbed, edebiyat ve dil çalışmalarına zemin hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal hafızanın oluşmasına ve aktarılmasına da aracılık etmiştir. Günümüzde Arap edebiyatının kökenlerini ve evrimini anlamak için Mirbed'in oynadığı bu merkezi rolü değerlendirmek büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdumelik, el-Asmaî. *Dîvânü'l-Accâc*. thk. Hasan İzzet. Beyrût: Daru's-şarki'l-Arabî, 1995.
- 'Atîk, Abdulazîz. *İlmu'n-nahv ve's-sarf*. Beyrût: Mektebetü Müneymene, 1963.
- Ayyıldız, Esat. "Cerîr b. Atıyye'nin Nakîzaları". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32/1 (2023), 95-124.
<https://doi.org/10.51447/uluifd.1197963>
- Ayyıldız, Esat. "Ferezdak'ın Şairliği ve Arap Edebiyatındaki Yeri". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (2022), 107-133. <https://doi.org/10.47502/mizan.1142133>
- Bakır, Abdulhalik. "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebî'l-'arabî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 5. Basım, 1977.
- Câhîz, Ebû Osman 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2002.
- Cerîr b. Atıyye. *Dîvânü Cerîr bi şerhi Muhammed b. Habîb*. thk. Nu'mân Muhammed Emin Taha. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, ts.
- Çağrı, Mustafa. "Medih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî. *el-Eğânî*. 24 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, ts.
- Emin, Ahmed. *Ḍuḥâ'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Müessetü Hendâvî, 2012.
- Emin, Ahmed. "Ukâz ve'l-Mirbed". *er-Risâle* 15 (1933).
- Ergin, Ali Şakir. "Ferezdak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebî'l-'arabî*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1981.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. "Cemel Vak'ası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Goldziher, Ignace. "Arap Dili Mektepleri". çev. Süleyman Tülücü. *AÜİFD* 9 (1990), 329-356.
- Gökgöz, Turgay. "Arap Şiirinde Nakîza Türü". *NÜSHA* 20/51 (2020), 31-56.
<https://doi.org/10.32330/nusha.682885>
- Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im. *el-Edebu'l-'Arabî ve tarihuhu*. Beyrût: Dâru'l-Cil, 1990.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrût/Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hâvî, İliyyâ. *Şerhu dîvânî Ferezdak*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Lubnânî, 1983.
- Hüsnü Harputlu. *el-'Arab ve'l-Ḥadâra*. Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısıriyye, 1966.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî. *eş-Şîr ve's-şu'arâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2002.
- İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasen el-Kayrevânî. *el-'Umde*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 5. Basım, 1981.
- İclî, Ebu'n-Necm. *Dîvânü Ebî'n-Necm el-İclî*. thk. Muhammed Edîb Abülvâhid Cemrân. Dimaşk: Matbû'atu Mecme'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 2006.
- Kılıç, Hulusi. "Accâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Küçüksarı, Mücahit. *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbrâhîm es-Sefercelânî ve Şiirleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân. *el-Müveşşah*. thk. Muhammed Huseyn Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî. *Murûc'z-zeheb*. 4 Cilt. Beyrût: Mektebetu'l-'Asriyye, 1. Basım, 2005.
- Mohammadi, Mohammad. *Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Bir Portre İbn Matuk ve Şiirleri*. Konya: Palet Yayınları, 2024.
- Okay, M. Orhan. "Hiciv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Saîd el-Efğânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Esvâku'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. Dımaşk: el-Matbaatu'l-Haşimiyye, 1937.
- Saîd el-Efğânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Fî Uşûli-n-naḥv*. Müdiretu'l-Kutub, 1994.
- Sanevberî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Halebî. *Şerhu Bâ'iyeti Zirrumme*. thk. Mahmûd Mustafa Halâvî Halâvî. Beyrût: Müessestü'r-Risâle, 1985.
- Sarıcık, Murat. "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırıları". *SDÜİFD* 31 (2013), 109-140.
- Seyyid, Abdurrahman. *Medresetü'l-Basra en-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 1968.
- Suyutî, Abdurrahman Celalettin. *el-Müzhir*. thk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ Bey vd. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri'-t-Türâs, 3. Basım, ts.
- Şevkî Dayf. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 7. Basım, ts.
- Şevkî Dayf. *et-Tetavvur ve't-tecdîd fi's-şîri'l-Emevî*. Kahire: Lecnetu't-Te'lîf, 1952.
- Şevkî Dayf. *er-Risâ*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 4. Basım, 1955.
- Şevkî Dayf. *Tariḥu'l-edebi'l-'arabî*. Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 20. Basım, ts.
- Ṭâî, Abdullatif Ḥamûdî. *Ḳabiletu Ḍabbe*. Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Tüccar, Zülfikar. "Cerîr b. Atıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yağan, Halit. *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2002.
- Yavaş, Fatih. "Arap Şiirinde Hayvanlar İçin Yazılmış Mersiyeler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/1 (2024), 397-434. <https://doi.org/10.33227/auifd.1413099>
- Yavaş, Fatih. "Doğaçlama Şiir Söyleme Becerisi Olarak Arap Şiirinde İcâze". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (2024), 350-369. <https://doi.org/10.18505/cuid.1413113>
- Yavaş, Fatih. "Bir Urcûze Örneği Olarak Ebû'l-Abbâs el-Hilâlî'nin Nasihatnamesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024) 466-493. <https://doi.org/10.33420/marife.1461969>
- Yılmaz, İbrahim. *Panayırılar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1997.
- Zübeydî, Ebu Bekr. *Ṭabaḳâtü'n-nahviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 1984.
- Zürrumme, Ebü'l-Hâris el-Kahtânî. *Dîvânu Zirrumme; Şerhu el-Hatîb et-Tebrîzî*. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 2. Basım, 1996.